

Literatura dla dzieci uwrażliwiająca na sytuacje zagrożenia wykluczeniem – wybór i implikacje pedagogiczne

Streszczenie: Literatura adresowana do dzieci, szczególnie ostatniej dekady XXI wieku, prezentuje szereg narracji uwidaczniających potrzebę bycia uważnym na liczne sytuacje zagrożenia wykluczeniem człowieka z określonych grup społecznych. Dokonałam wyboru literatury, którą należy traktować jako narzędzie w procesie uwrażliwiania na krzywdę bliźniego. Celem artykułu jest ukazanie losów bohaterów literackich w wybranych książkach dziecięcych, w których, bezpośrednio bądź pośrednio, mierzą się oni z problemem wykluczenia społecznego. Sytuacje, na które chciałabym zwrócić uwagę, to bezdomność drugiego człowieka, doświadczenie ubóstwa i uchodźstwa. Cel realizuję drogą analizy wybranej literatury dziecięcej, zarówno pisarzy polskich, jak i obcojęzycznych (szwedzkich). Tekst jest złożony z dwóch części. W pierwszej części – teoretycznej, prezentuję istniejący stan wiedzy w naukach społecznych i humanistycznych na temat wykluczania społecznego (mnogość dyskursów), w drugiej części – empirycznej, wnioski z analiz treści wybranej literatury dziecięcej. Wybrane do analiz książki bliskie ideom edukacji międzykulturowej i filozofii dialogu uważam za szczególnie wartościowe i warte metodycznego opracowania we wczesnoszkolnym obiegu czytelnictwa. W niniejszym opracowaniu uwypuklam walory praktyczne, wskazuję propozycje wychowawcze do realizacji będące wskazówką dla wychowawców i rodziców młodego pokolenia.

Słowa kluczowe: dziecko, edukacja międzykulturowa, wykluczenie, najnowsza literatura dla dzieci (XXI wieku), uwrażliwianie

Wykluczenie – mnogość dyskursów

Słowo „wykluczyć” oznacza usunąć kogoś lub coś z jakiejś grupy, wyeliminować, nie uwzględnić, nie dopuścić do zaistnienia (Szymczak, 1981, s. 806). Synonimami terminu „wykluczony” są: usunięty, wyeliminowany, nieobecny, nieważny, gorszy, napiętnowany, marginalizowany, dyskryminowany. Wykluczeniem społecznym (*social exclusion*) określamy sytuację, w której dana jednostka będąca członkiem społeczeństwa nie może być uczestnikiem ważnych aspektów życia społecznego (między innymi gospodarczego, politycznego, kulturowego) (Szacka, 2003).

W mediach oraz literaturze naukowej i popularnonaukowej poruszane są kwestie licznych form wykluczenia: rasowego, materialnego, zawodowego, szkolnego, rówieśniczego itd. Wykluczenie społeczne w naukach społecznych ujmowane jest jako proces, stan, zjawisko – zawsze negatywne i wielowymiarowe. Znana jest definicja Ryszarda Szarfenberga, który wykluczeniem społecznym określa „(...) sytuację uniemożliwiającą lub znacznie utrudniającą jednostce i grupie pełnienie ról społecznych, korzystanie z dóbr publicznych i infrastruktury społecznej, gromadzenie zasobów i zdobywanie dochodów w godny sposób” (Szarfenberg, 2003, s. 17). Magdalena Środa wykluczeniem nazywa odebranie podmiotowości, praw, historii. Zauważa, jak „(...) długa jest lista prześladowanych »obcych« czy »innych«, kiedyś lub teraz (...). Praktyki dyskryminacyjne to wyposażenie naszych umysłów. Etyka, humanizm, wierzenia, style życia i praktyki gospodarcze, edukacja – wszędzie tam kryją się zasoby dominacji nad bliźnimi i wykluczania ich z pełnoprawnego życia” (Środa, 2020, ss. 37–39).

Przyczyny i źródła wykluczenia mogą być bardzo odmienne. Wykluczenie społeczne ma bardzo często swoje podłoże w środowisku rodzinnym, które nie pozwoliło na stworzenie silnych fundamentów dla rozwoju tożsamości młodego człowieka. W takich przypadkach wykluczanie często jest dziedziczone, a zmiana status quo takich osób jest niezmiernie trudna. Ruth Levitas jako jedną z przyczyn wykluczenia społecznego podaje wyuczoną bezradność i postawę roszczeniową. Międzygeneracyjny przekaz wzorów zachowań dysfunkcyjnych, uzależnienie od pomocy społecznej skutkuje tym, że kolejne pokolenia nie są w stanie same zaspokajać podstaw swojej egzystencji. Badaczka akcentuje konieczność przemian polityki społecznej, która powinna ograniczyć swoją rolę pomocową (Grotowska-Leder, 2005, s. 34). Kazimierz Frieske dowodzi z kolei, że wykluczenie społeczne w znacznym stopniu jest

spowodowane nie tyle brakiem zasobów materialnych, ile nieumiejętnością zarządzania nimi (Frieske, 2004, s. 24). Przykładem może być, kiedy to zamiast inwestycji w książki, zajęcia rozwojowe dla dzieci (edukacyjne, sportowe), które stanowić mogą znaczny krok w kierunku uzyskania odpowiedniej edukacji nowych pokoleń, opiekunowie kupują im konsolę, ubrania znanej marki, modne gadżety. Max Weber przyczyny wykluczenia społecznego, nierówności społecznych, tłumaczy koncepcją *social closure* (z ang. społeczne zamknięcie, wykluczanie). Wybrane grupy społeczne po zdobyciu uprzywilejowanych dóbr doprowadzają do ich monopolizacji, nie pozwalając tak zwanym Obcym na czerpanie z nich korzyści.

Ciekawa jest koncepcja *capability* (z ang. zdolność do czegoś) – ludzkich możliwości, zdolności, sprawiedliwości dystrybtywnej Amartyi Sena. Indyjski ekonomista, laureat nagrody Nobla, akcentuje wolność jako stan konieczny do istnienia wzrostu dobrobytu społeczeństwa. Formy ucisku, represji, dyktatury, czyli przykłady zniewolenia prowadzą do uprzywilejowanej pozycji jedynie grupy u władzy, reszcie społeczeństwa uniemożliwiają rozwój (Sen, 2002, s. 10). Przykładu długo nie trzeba szukać, nasuwa się sam w nawiązaniu do rosyjskiej agresji zbrojnej na Ukrainę. W przeważającej większości ludność Federacji Rosyjskiej jest tragicznym przykładem tożsamościowego i narodowego zniewolenia. Obywatele Rosji, od lat poddawani obłąkańczej „putinowskiej” propagandzie budowanej na zbrodniczej narracji militarnej i wizji mocarstwowości, zastraszeni, indoktrynowani do niszczenia dobrej pamięci, wielokulturowych tradycji, uwierzyli, jak w powieści Orwella, że „Wojna to Pokój, Wolność to Niewola, Ignorancja to Siła”. Jerzy Nikitorowicz pisał: „(...) sądzę, że naród rosyjski nie został wdrożony do kierowania się empatią, szacunkiem, zasadami tolerancji (...) nienauczony umiejętności interpersonalnych, otwartości w procesie poznawania, elastyczności poznawczej w procesie przetwarzania informacji” (Nikitorowicz, 2021, s. 50). Ludobójstwo dokonywane przez żołnierzy rosyjskich na kobietach i dzieciach uświadamia nam niszczenie wypracowywanych idei i zasad pokojowego rozwiązywania problemów, kreowanego od wielu lat paradygmatu współistnienia kultur (Nikitorowicz, 2020). Słowa Bożeny Witosz wpisują się w zaakcentowaną powyżej katastrofalną sytuację, kiedy to podmiot dyskursu wykluczenia „(...) stroni od dialogu z nieznanymi, nie kieruje nim ciekawość, dążenie do poznania i zrozumienia innych oraz otaczającego go świata. Jego ideologiczny styl komunikacji ma charakter jednostronny: nastawiony jest na propagowanie własnej wizji świata” (Witosz, 2010, s. 21). Edukacja wielokulturowa i międzykulturowa w swoich założeniach zmierza do uwrażliwiania

kulturowego. Tylko w wieloletnim procesie edukacyjnym budują się postawy refleksyjne, tolerancyjne, zapoznające i otwierające na inne kultury z jednoczesnym rozumieniem i okazywaniem szacunku do kultury odziedziczonej (Nikitorowicz, 2005). Zasada tolerancji i dialogu pozwala na przełamywanie barier, lęków, stereotypów i prowadzi do twórczego spotkania, a nie obojętności czy zwalczania się. Mirosława Nowak-Dziemianowicz wskazała również na kategorię uznania jako niezbywalny warunek dobrego życia (Nowak-Dziemianowicz, 2016, s. 10).

Aktualnym obszarem polityki społecznej UE jest strategia integracji, czyli zwalczania ubóstwa i wykluczenia społecznego, na co wskazują wytyczne w dokumencie Europa 2020: strategia Unii Europejskiej na rzecz wzrostu gospodarczego i zatrudnienia. Idea przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu ma swoje odzwierciedlenie w działaniach państw członkowskich UE, w tym Polski¹.

Założenia metodologiczne

Na ogólnoswiatowym, jak i polskim rynku wydawniczym XXI wieku powstaje literatura dziecięca podejmująca problem różnych form ekskluzji i poszukiwania rozwiązań inkluzyjnych. Interesowało mnie dotarcie do literatury, która zawiera liczne konteksty wielokulturowe, przy założeniu, że doświadczenia egzystencjalne naszych czasów to coraz częściej: migracyjność, wykorzenienie, zmienność, nieciągłość, bycie w ruchu. Odwołując się do założeń edukacji międzykulturowej, przyjąłam, że najważniejsze staje się podejmowanie dialogu z tak zwanymi Innymi, tudzież pokojowe współistnienie, wzajemne wzbogacanie się, działania na rzecz demokracji i poszanowania praw człowieka. Poszukiwałam literatury akcentującej naturalność różnic między ludźmi, „zaciekawienie” drugim człowiekiem, budowanie z nim trwałych relacji i dbanie o zawiązane więzi.

Za cel artykułu postawiłam: ukazanie losów bohaterów literackich w wybranych książkach dziecięcych, w których bezpośrednio bądź pośrednio mierzą się oni z problemem wykluczenia społecznego. Sytuacje, na które zwróciłam uwagę, to: bezdomność drugiego człowieka, doświadczenie ubóstwa i uchodźstwa. Moją intencją było także wskazanie literatury dziecię-

¹ Patrz między innymi „Program Aktywne formy przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu. Nowy wymiar 2020” czy „Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami”.

cej, w której obrazowane są problemy dzieci pozbawionych swoich praw w obliczu wojny bądź przynależności do danej grupy kulturowej, religijnej, etnicznej. Podjęłam się próby odpowiedzi na pytania: jakie obrazy dyskryminacji i wykluczenia społecznego człowieka prezentowane są najczęściej w najnowszej literaturze dla młodego odbiorcy? jakie przesłania, „złote myśli” proponuje literatura dziecięca prezentująca obrazy wykluczenia społecznego wybranych bohaterów literackich?

Wykorzystałam metodę analizy treści stosowaną w metodologii badań jakościowych, podejmując się analizy dziewięciu książek wydanych po 2014 roku i adresowanych przede wszystkim do dzieci w młodszym wieku szkolnym. Pięć książek to publikacje polskich autorów, pozostałe cztery to przetłumaczone na język polski książki autorów szwedzkich. Treści wybranej literatury traktuję jako narzędzie wychowania estetycznego sprzyjające procesowi otwierania się na odmiennosc bez uprzedzeń, jako bliskie ideom edukacji międzykulturowej i filozofii dialogu. Wartościową literaturę przekształcałam w inspiracje pedagogiczne, ukazując aktywne i zorganizowane działania dzieci na rzecz osób dotkniętych wykluczeniem. Istotne w badaniach było odniesienie się do aspektów wykluczenia, które nie zawsze identyfikują się z grupą młodszych dzieci, na przykład bezdomność czy uzależnienia. Analizuję wielokulturowe relacje Inni–Obcy w zderzeniu z ubóstwem, bezdomnością lub doświadczeniem wykluczenia, jakie przeżywają Inni–Obcy. Uwypuklam w ten sposób behawioralną kategorię postawy odnoszącą się do komponentu działania, a nie tylko gotowości do tego aktu, względnie deklarowania. Taki aspekt humanistyczny prozy dziecięcej pokazuje możliwości sprawcze ulepszenia świata, stosunków międzyludzkich, a przede wszystkim uwrażliwia na Inność–Obcość.

Obrazy wykluczenia w wybranej literaturze dziecięcej – analiza i wnioski

Dziecko skonfrontowane z problemem bezdomności i ubóstwa

Święta dzieci z dachów szwedzkiego autora Martena Sandena (2016) można określić współczesną opowieścią wigilijną, ze względu na szczyptę magii, akcję umiejscowioną w okresie wigilijnym i optymistyczne zakończenie. Zderzenie czytelnika z sytuacją utraty domu ma w tej opowieści dwa wymiary: brak domu w znaczeniu bliskich, rodziny i odnosi się do dzieci z domu dziecka oraz bezdomność osoby starszej, żebrzącej na dworcu. Bohaterowie dziecięcy mierzą się z sytuacją bezdomności pośrednio, próbują pomóc odzyskać

pamięć bezdomnemu Niklassonowi. Dzieci w tej powieści są samodzielne, zaradne, współpracują ze sobą.

Skandynawska literatura od lat ukazuje nam świat dzieci wolnych, sprawczych, zorganizowanych, walczących o słuszne sprawy, sięgając po prekursorskich w tym obszarze bohaterów prozy Astrid Lindgren, takich jak między innymi: Ronja, Karol i Jonathan Lwie Serce, Karlsson z Dachy, Emil ze Smalandii, Mio czy Pippi. Tak jakby trudne sytuacje były sprawą codzienną i niczym nadzwyczajnym było radzenie sobie z nimi. Tak też w *Świątkach dzieci z dachów* nie ma pogrążania się w rozpacz, jest działanie, aktywizacja w celu pomocy bezdomnemu – do Gwiazdki musi sobie przypomnieć, kim jest, a okazuje się, że jest Świątkiem Mikołajem. Mimo że dziecięcy bohaterowie powieści sami tak bardzo tęsknią do rodziców, których nie mają, opowieść większy akcent kładzie na budowanie relacji rówieśniczych, przyjaźń, która również może budować domy. Tak więc lektura skłania do przemyśleń nad wartością domu: co to znaczy mieć dom? co to znaczy nie mieć domu? dlaczego ludzie czasami są zmuszeni uciekać z domu? jakie sytuacje skłaniają młodych ludzi do ucieczki z domu?

Magiczna, choć nie utrzymana w świątecznym nastroju, jest kolejna opowieść zza szwedzkiej granicy *Złotka, Beza i Złodziej* autorstwa Moni Nilsson (2014). Porusza ona subtelnie, z uważnością na dziecięcą wrażliwość, kwestie przyczyn popadania w nałóg i w konsekwencji utraty domu. Bohaterowie dziecięcy obserwują męzczyznę uzależnionego od alkoholu i w kryzysie bezdomności, którego się obawiają. Jest to dla nich sytuacja nowa i nieoczywista, trudno jest im wyobrazić sobie funkcjonowanie człowieka żyjącego bez dachu nad głową, bez wygodnego łóżka, dobrego jedzenia. Opowieść może wydawać się kontrowersyjna, traktując o temacie tabu, jakim jest bezdomność i uzależnienie, i to w zetknięciu z tuż obok toczącymi się zabawami dzieciństwa; kontrowersyjna ponadto, jeżeli postawimy pytanie, co może w takiej sytuacji zrobić samo dziecko, czy w ogóle może coś zrobić.

Autor skupia się na ukazaniu zachowań czysto altruistycznych tak samo dzieci, jak i ich rodziców, nawet jeżeli są to działania, które nie przyniosą efektu na dłużej. Bohaterowie opowieści, w odróżnieniu od historii powyższej, w pewnym momencie zdają sobie sprawę, że nie mogą oczekiwać podziękowania czy nagrody za swój trud i dobre serca. Mieszkańcy osiedla o nieprzypadkowej nazwie „Raj” poznają radość dawania, bez oczekiwania wdzięczności, gratyfikacji. Chcąc pomagać, nie zawsze należy spodziewać się podziękowania, pomaga się z potrzeby serca, nie na pokaz. To krótkie opowiadanie akcentuje konieczność poszanowania każdego człowieka, bez

względu na jego zamożność czy wygląd. Poza tym wiara w drugiego człowieka zaczyna się w tej opowieści od przykładu, który dają dzieci dorosłym.

Problem bezdomności w literaturze dla najmłodszych jest tematem praktycznie niespotykanym. Natomiast coraz częściej pojawiają się obrazy trudnego dzieciństwa w ubóstwie osadzonego w innej kulturze, uwarunkowanego społecznie i geograficznie. Dobrym przykładem jest tu książka *Mat i świat* Agnieszki Suchowierskiej (2015), gdzie pluszowy miś wyprodukowany w chińskiej fabryce, przy udziale pracujących tam dzieci, trafia do kolejnych rodzin z dziećmi w różnych partiach świata, ukazując w sposób jedynie flejszowy ich różny status społeczny (od wysokiego, wiążącego się z posiadaniem licznych dóbr materialnych, po niski, gdzie dzieci ciężko pracują, potrafią być głodne, mieszkać w slumsach, nie mieć dostępu do edukacji).

W 2010 roku ukazała się bezpłatna publikacja *Bieda, przewodnik dla dzieci* (2010), tłumacząca problem ubóstwa z perspektywy dzieci. Mimo że dane statystyczne, na które powołują się autorki publikacji, są współcześnie nieaktualne, problem biedy nie zniknął. Każdy pedagog i świadomy rodzic powinien sięgnąć do treści tej publikacji w celach samorefleksji i bardziej uważnej obserwacji rzeczywistości szkolnej, w której ktoś może mierzyć się z tą ekstremalną sytuacją. Autorki publikacji zwracają się do czytelnika: „(...) bycie biednym bardzo boli i zwykle jest utrzymane w tajemnicy (...) Bieda to nie jest tylko brak pieniędzy. Wiąże się z nią dużo gorszych rzeczy. Wstyd, że nie mam tego co inni. Złość i poczucie poniżenia, kiedy porównuję się z rówieśnikami (...) Pewnie czujesz, jakie to musi być trudne. A przecież ubóstwo nie jest nigdy winą dziecka (...)” (Gill-Piątek i Krzywonos, 2010).

W podobnym tonie, rzeczowo i konkretnie, operując następstwem faktów, przybliży trudne problemy społeczne, w tym również wykluczenie z grupy społecznej spowodowane między innymi brakiem domu, nałogiem czy też ubóstwem, Przemysław Paweł Grzybowski w *Spotkaniach z Innymi. Czytankach do edukacji międzykulturowej* (Grzybowski, 2011). Autor prezentuje sytuację spotkania z Innością oczami dziewczynki o imieniu Kamila. Podsumowując każdą czytankę, akcentuje branie pod uwagę kontekstu wydarzeń z przeszłości, które uczyniły owych Innych tym, kim są aktualnie. Nawet jak osoba wydaje się pod pewnymi względami dziwna, to nie należy jej dyskryminować oraz wykluczać z kręgu znajomych, trzeba ją dobrze poznać (Grzybowski, 2011, s. 8). O Panu Krzysiu (bezdomnym) czytamy „(...) to interesujący człowiek, który nie poradził sobie z obowiązkami”, czy też „(...) nawet jeśli ktoś nie ma domu, brzydko pachnie (...) nie znaczy to, że jest niedobrym człowiekiem (...) Niektórzy stracili dom i rodzinę, ponieważ

nie potrafili poradzić sobie z nałogiem lub nie umieją żyć wśród ludzi. (...) niezależne od tego każdy z nich zasługuje na szacunek” (Grzybowski, 2011, s. 60). *Spotkania z Innymi* to lekcje trudnej tolerancji i szacunku wobec odmiennych przekonań, niewydawania pochopnych opinii i ocen. Obecność, rozmowa i uśmiech to wartości, którymi, jak podkreśla autor (sam od lat wolontariusz ruchu doktorów klaunów), dziecko może się dzielić z drugim, potrzebującym człowiekiem.

Dziecięcy imigranci

Pudle i frytki to propozycja szwedzkiej autorki – Pii Lindenbaum (2017), która znana jest z trafnej, wnikliwej obserwacji dziecięcych zabaw i adaptowania do niej dziecięcego sposobu myślenia. Opowieść można interpretować jako metaforę uchodźczego losu. Pomimo że paralele z kryzysem uchodźczym wydają się czytelne, powieść można czytać również jako uniwersalną historię o udzieleniu pomocy potrzebującym. Co istotne, w literaturze dla dzieci uczynienie zwierząt bohaterami ma za zadanie zwiększanie siły oddziaływania narracji. Kundle (Ulisa, Ludek i Katka) w poszukiwaniu domu, po trudnej morskiej podróży, dobijają do obcego brzegu, gdzie witają ich Pudle. Rasowe psy w przenośni przywodzą na myśl osoby, które mają wszystko, natomiast Kundle są metaforą ludzi pozbawionych tego, co najważniejsze – domu, bezpieczeństwa, a w pewnym momencie opowieści, nawet nadziei. Rasowość i nie, „firmowość”, „metkowość” kontra „bez metki/without lable”, to ciekawy i trafny zabieg różnicujący bohaterów na tych potrzebujących i tych opływających w luksusy.

Zgodnie z założeniami edukacji międzykulturowej przełamywanie barier w komunikacji z Innym – Obcym może nastąpić poprzez poznanie jego jednostkowej historii, co ma łagodzić strach i nieufność obu stron konfliktu. Jerzy Nikitorowicz wskazuje „(...) pierwszym zakresem działalności edukacji międzykulturowej w procesie wspierania rozwoju tożsamości jest nadawanie wartości kulturze odziedziczonej, czyli kulturalizacja” (2018, s. 58), następnie kształtowanie postaw i umiejętności korzystania z ofert innych kultur (2018, ss. 63–64). Inność powinna być postrzegana jako ciekawa, wnosząca liczne znaczące elementy kulturowe do życia tubylców.

Pija Lindenbaum przekazuje dzieciom niełatwą lekcję poszanowania odmienności, poszukiwania wspólnoty doświadczeń (tu szczególnie kulinarnych), trudnych prób koegzystencji kultury Innego z kulturą rodzimą. Opowiada o poszukiwaniu wyjścia z sytuacji praktycznie bez wyjścia, radzeniu sobie z lękiem przed nieznanym, uprzedzeniami, jak też długotrwałym

procesem otwierania się na Inność. Komunikując się z dziećmi ich językiem, rozumiejąc ich emocjonalność, ukazuje sytuacje bliskie dzieciom, ich doświadczeniom. Czy brak plastrów, cukierków i frytek nie jest wystarczającym powodem, z punktu widzenia dziecka, aby opuścić takie miejsce? Czy pozostawienie na brzegu jednego ze stada nie oddaje dramatu uchodźców skazanych na traumatyczne wybory? „– A szczeniak?! – woła Ludek. – Nie możemy go zabrać, bo utoniemy – mówi Ulissa i zapuszcza motor. – Wrócimy po niego, jak już znajdziemy inny kraj. W każdym bądź razie na pewno przed gwiazdką (...). Ale smutek tak im pęcznieje w brzuchu, że muszą zawrócić (...)” (Lindenbaum, 2017). Lektura ukazuje punkt widzenia dwóch stron – jak może czuć się Inny w nowej przestrzeni, z jakimi postawami wobec inności może się spotkać, ale też z czego owe postawy wobec Innego mogą wynikać i jak mogą się zmieniać. W prosty sposób mówi o akceptacji, odpowiedzialności, trosce, współpracy i gościnności. Poza tym oszczędna narracja, bezpieczny kostium zwierzęcy, dowcipne dialogi, równoważą trudne sytuacje i rozpraszają widmo śmierci niebezpiecznie spowijające historię. Warto zaakcentować, iż humor w literaturze dziecięcej podejmującej trudne tematy jest elementem często wykorzystywanym w konstruowaniu narracji, kreowaniu świata przedstawionego, w tym bohaterów. Można go ująć jako element kompensacyjnej funkcji literatury, gdyż jego rolą jest minimalizowanie poczucia lęku, obniżanie poziomu napięcia i pomoc w wyrażaniu trudnych uczuć.

W książce Jarosława Mikołajewskiego *Wędrówka Nabu* (2016) odnajdujemy również liczne metafory nawiązujące do tematu uchodźstwa i związane z nim stawianie granic, barier i murów nie do przebycia. Na osobny temat zasługują niepokojące, dramatyczne ilustracje w tymże *picturebooku*. Są one równorzędnym głosem wyrażającym czytelnika z psychicznego komfortu. W obu opowieściach (*Wędrówka Nabu* i *Pudle i frytki*) nie pojawiają się nazwy miejsc, daty, nie ma mowy o sprecyzowanych konfliktach zbrojnych, dyktaturach czy klęskach klimatycznych. Taka ponadczasowość i uniwersalność historyczna i geograficzna daje możliwość spojrzenia na problem uchodźstwa globalnie. Konieczność ucieczki uzasadniona jest brakiem elementarnych potrzeb: zaspokojenia głodu i poczucia bezpieczeństwa. Brak środków leczniczych (plastrów) w przypadku *Pudli i Frytek* symbolizuje brak poczucia bezpieczeństwa; w *Wędrówce Nabu* jest to palący się rodzinny dom. Bohaterowie uciekając, skazują siebie na tułaczkę, los wyrzutka, wykluczonego, zderzając się wielokrotnie z barierami stawianymi przez „prawowity” świat „tutejszych”. Nabu dowiadyuje się, że nie każdy jest gotowy przyjąć ją

z otwartymi rękoma, wielu odgradza się murem bądź kolczastym drutem. Otwarte zakończenie sprawia, że obie opowieści mają dalej żyć razem z czytelnikiem, to od niego zależy los „gości”.

Powyższe dwie historie, mocno bazując na przenośniach, zmuszają dorosłego pośrednika lektury do rozmów z dzieckiem na temat krzywdzących stereotypów, ale też odwagi głównych bohaterów, ich determinacji do poszukiwania swojego innego miejsca na ziemi. To uniwersalne opowieści o odwadze zostawiania za sobą tego co „płonie” i jednocześnie o obawach odnośnie do życia nowym życiem. Perspektywa małego, dziecięcego bohatera jest bardzo wzruszająca – dziecka, które nadziwić się nie może światu i jednocześnie dziwi się, że komuś może przeszkadzać; dziecka, które jest ufne, postrzega ludzi bez uprzedzeń, stąd nie rozumie, dlaczego samego siebie ma widzieć jako kogoś Innego.

Oprócz wyżej analizowanych opowieści, które utrzymane są w fantastycznej konwencji gatunkowej, uciekając od dosłowności miejsca, czasu i akcji, znana jest literacka seria oparta na faktach: *Wojny dorosłych historie dzieci*². Cel kolejnych publikacji w serii wydaje się wymowny – przybliżenie współczesnym 9–10-latkom losów ich rówieśników (*historii dzieci*) uwikłanych w niezależne od nich konflikty zbrojne (*wojny dorosłych*). Kluczem niejednej opowieści jest narracja o wykluczeniu, poszukiwaniu domu, tułaczce całych rodzin, postawieniu poza nawias niezawinionych nieletnich³. W obszarze edukacji międzykulturowej to z pewnością wartościowy materiał, który może stanowić wstęp do rozmów o sytuacji poczucia bycia Innym i ukazowania konieczności budowania wspólnego świata dzieci i dorosłych – świata przyjaznego i bezpiecznego dla wszystkich, bez względu na różnice kulturowe, narodowościowe, religijne. Najnowszą narracją w serii jest Barbary Gawryluk *Moc Amelki* (2022). Kiedy 5 marca 2022 roku w schronie w Kijowie mała Amelia Anisova zaśpiewała piosenkę „Mam tę moc” z Disneyowskiej produkcji *Frozen*, piosenkę, którą zna chyba każde dziecko na świecie, jak i jego rodzice, w wojennej rzeczywistości przekaz ten miał szczególnie silny emocjonalny wydźwięk. Śpiew dziecka w tragicznych warunkach spotęgował poczucie empatii i solidarności między ludźmi na niemalże całym globie.

² Seria powstała z inicjatywy i we współpracy Wydawnictwa Literatura z Muzeum Powstania Warszawskiego. <https://www.wydawnictwoliteratura.pl/serie-wydawnicze/wojny-doroslych-historie-dzieci> (21.01.2023).

³ Patrz szerzej rozdział w książce: A. Józefowicz, 2020, ss. 358, 358–418.

W powieści kolejnego już szwedzkiego pisarza dla dzieci – Ulfa Starka *Chłopiec, dziewczynka i mur* (2016) mur pojawia się jako symbol granicy, zamknięcia, świata niszczzonego przez wojnę. Ta niewielkich rozmiarów książka, minimalizmem treści zbliżona do powyższych, ukazuje okrucieństwo świata dorosłych, którzy potrafią się skonfliktować, odseparować, wykluczyć jeden drugiego, nawet jak kiedyś byli sobie bliscy, sąsiedowali ze sobą, mieszkali razem za przysłowiową miedzą. Metafora muru niesie z sobą w książce kilka znaczeń. Mur dzieli dwa narody (tu Palestyny i Izraela)⁴. Mur dzieli dwa światy kultury. Mur jest symbolem ograniczenia, cierpienia, prześladowań. Ponadto niepełnosprawność Sulafy – bohaterki w opowieści – jest również niczym mur, nie do pokonania. Tylko wyobraźnia pozwala „przeskoczyć” mur i tylko dzieciom.

Ulf Stark nie pierwszy raz przepięknie opowiada o dziecięcych tęsknotach, tym razem o tęsknocie za wolnością, za rodzinnym domem, za światem dzieciństwa, który nie jest już taki sam, odkąd zawierucha wojenna przeniosła wiele rodzin za mur. Powieść napisana dla dzieci, inspirowana podróżą do Palestyny, jest prośbą do dzieci, aby nigdy nie przestawały marzyć, tęsknić, dziwić się światu, szukać sposobów podążania za marzeniami, przeskakiwania licznych murów życia. Determinacja w dążeniu do celu przy wsparciu i miłości braterskiej oraz altruizm są tu akcentowane jako wartości najwyższe.

Zamiast zakończenia

Ideą edukacji międzykulturowej jest wchodzenie w dialog z Innym, zaznajamianie się z jego światem, próby zrozumienia jego położenia, otwarcie na Innego, które ma nas ubogacać wewnątrz. Wśród książek dla dzieci – tak ważnych, bo pierwszych, jedynych (Leszczyński, 1995), mogących kształtować gust literacki małoletnich czytelników – ważne, aby znalazły się lektury akcentujące patrzeć na drugiego człowieka w kontekście jego jednostkowej historii i dające mu szansę wykazania się lub rehabilitacji; aby to bohaterowie dziecięcy byli w nich ukazani jako otwarci na zmiany, dawanie szans sobie i Innym. Prezentowane książki dobrze byłoby traktować jako lektury angażujące czytelnika do działania, pomagające w wykonaniu pierwszego kroku

⁴ Książka zdecydowanie wymaga dorosłego pośrednika lektury. Należy ją rozważyć jako wstęp do rozmowy o napięciach politycznych między dwoma sąsiadującymi narodami, wieloletnich zawiłościach politycznych na Bliskim Wschodzie.

do przyjęcia postawy aktywnej, niepozostawania w roli obserwatora, kiedy dochodzi do sytuacji łamania praw człowieka, niedopuszczania go do zaistnienia w ramach różnych grup społecznych (poczynając od szkolnej klasy). Co ciekawe, pytając studentów kończących studia pedagogiczne (z pięciu różnych grup ćwiczeniowych), w ramach zajęć z przedmiotu edukacja literacka w klasach 1–3, na których to studenci mieli okazję zapoznania się z analizowanymi w niniejszym tekście książkami, wielu z nich twierdziło, że książki te powinny stać się tak samo lekturą osób dorosłych, jak i dzieci, szczególnie rodziców, którzy powinni je czytać razem z dziećmi. Analizowane lektury zostały określone jako „budujące mosty” między ludźmi, „szczególnie uwrażliwiające” na krzywdę bliźniego i szczególnie mocno akcentujące potrzebę permanentnej współpracy szkoły i domu, uwrażliwiania rodziców, aby w następstwie ci mogli uwrażliwiać swoich podopiecznych.

Trudną historią dobrze jest się z kimś podzielić, bo niełatwo ją samemu dźwigać. Dobrze, że czynią to pisarze, artyści, wydobywając na światło dzienne tematy niewygodne. Jak pisał Ryszard Nycz, „(...) literatura to zinstytucjonalizowana sztuka wypowiedzenia ludzkiego doświadczenia rzeczywistości – w całym jego zróżnicowaniu i specyfice” (Nycz, 2006, s. 32). Pisarzy można traktować jako antropologów, którzy widzą to, co na co dzień pomijamy bądź nie chcemy dostrzec. Mało tego, próbują zrozumieć mechanizmy rządzące ludzkimi zachowaniami i co szczególne, szukają języka, którym można oddać prawdę o człowieku, jego kulturze i czasie, w którym przyszło mu egzystować. Dobra literatura dla dzieci traktuje dziecko poważnie, pomaga nakleić plaster na zranioną duszę bądź „uprawia” profilaktykę, chce „zapobiegać” zgodnie ze wskazaniem Janusza Korczaka, iż dane dzieciństwo nie jest czasem odłożonym w przyszłość, ono się już dzieje tu i teraz, stąd warto o nie walczyć, o prawa dziecka do godnego życia.

Bibliografia

Analizowana literatura dziecięca

Gawryluk, B. 2022. *Moc Amelki*, Łódź: Literatura.

Gill-Piątek, H. i Krzywonos, H. 2010. *Bieda, przewodnik*. Warszawa: Krytyka Polityczna. https://issuu.com/krytykapolityczna/docs/bieda_przewodnik (14.12.2022).

Grzybowski, P. 2011. *Spotkaniach z Innymi. Czytankach do edukacji międzykulturowe*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

- Lindenbaum, P. 2017. *Pudle i frytki*. Poznań: Zakamarki.
- Mikołajewski, J. 2016. *Wędrówka Nabu*. Kraków: Austeria.
- Nilsson, M. 2014. *Złotka, Beza i Złodziej*. Poznań: Zakamarki.
- Sanden, M. 2016. *Święta dzieci z dachów*. Poznań: Zakamarki.
- Stark, U. 2016. *Chłopiec, dziewczynka i mur*. Poznań: Zakamarki.
- Suchowierska, A. 2015. *Mat i świat*. Warszawa: Krytyka Polityczna.

Literatura naukowa

- Frieske, K. 2004. Wprowadzenie: pesymistyczne wnioski teoretycznych kompilacji. W: Frieske, K. red. *Utopie inkluzji. Sukcesy i porażki programów reintegracji społecznej*. Warszawa: Instytut Pracy i Sprawa Socjalnych, ss. 14–28.
- Grotowska-Leder, J. 2005. Ekskluzja społeczna – aspekty teoretyczne i metodologiczne. W: Grotowska-Leder, J. Faliszek, K. red. *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*. Toruń: Akapit, ss. 25–44.
- Józefowicz, A. 2020. *Obrazy dzieciństwa w polskiej prozie dziecięcej XXI wieku. W poszukiwaniu kontekstów edukacyjnych*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Nycz, R. 2006. Wstęp. W: Markowski, M.P. i Nycz, R. red. *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*. Kraków: Universitas.
- Leszczyński, G. 1995. *Książki pierwsze, książki ostatnie*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Nikitorowicz, J. 2005. *Kreowanie tożsamości dziecka. Wyzwania edukacji międzykulturowej*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Nikitorowicz, J. 2020. *Edukacja międzykulturowa w perspektywie paradygmatu współistnienia kultur*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Nikitorowicz, J. 2018. Edukacja międzykulturowa w procesie wspierania rozwoju tożsamości w warunkach wielokulturowości. *Kultura i Edukacja*. 3 (121), ss. 55–68.
- Nikitorowicz, J. 2021. Kultura pokoju jako zadanie edukacyjne w ustawicznym procesie kształtowania się tożsamości. W: Kryńska, E.J., Kalisz, Ł. i Suplicka, A. red. *Dziecko w historii – między godnością a zniewoleniem*. T. 2. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, ss. 44–58.
- Nowak-Dziemianowicz, M. 2016. *Walka o uznanie w narracjach. Jednostka i wspólnota w procesie poszukiwania tożsamości*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.

- Sen, A. 2002. *Rozwój i wolność*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Szarfenberg, R. 2003. *Problemy definicyjne zjawiska wykluczenia. Raport Grupy nr 2 Zespołu Zadaniowego ds. Integracji Społecznej Ministerstwa Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej*. Warszawa.
- Środa, M. 2020. *Obcy, inny, wykluczony*. Gdańsk: Słowo/Obraz/Terytoria.
- Szymczak, M. 1981. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Witosz B., 2010. O dyskursie wykluczenia i dyskursach wykluczonych z perspektywy lingwistycznej. *Tekst i Dyskurs*. 3, ss. 9–23.

Children's literature sensitizing to situations of exclusion threat – selection and pedagogical implications

Abstract: Children's literature of the last decade of the 21st century presents a number of narratives that show the need to be attentive to numerous situations that threaten to exclude a person from certain social groups. These books can be described as particularly sensitive to harm of the neighbour. The aim of the article is to show the fate of literary heroes in selected children's books, in which they directly or indirectly face the problem of discrimination and social exclusion. The situations that I would like to draw attention to are: homelessness of another person, poverty, exile. My goal is achieved by analyzing selected children's literature of both Polish and foreign (mainly Swedish) writers. The text is composed of two parts. In the first, I present the existing state of knowledge in social sciences and humanities on social exclusion and the process of non-existence, in the second part of the text, I present conclusions from the content analysis of selected children's literature. Each of the books selected for analysis can function in the early school readership as close to the ideas of intercultural education and philosophy of dialogue.

Keywords: child, intercultural education, inclusion, newest children's literature (21st century), sensitizing

Translated by Anna Józefowicz